

בטחון תזונתי

מבוא

א. חובת צדקה של היחיד, המשפחה, הקהילה, והמדינה
ב. מתן מזון או כסף שבאחריות נציגי הציבור- גבאי הצדקה

1. תמחוי בכל יום, קופה משבוע לשבוע

2. ליל הסדר- קמחא דפסחא וארבע כוסות

3. פורים- מתנות לאביונים וסעודת פורים

4. יום תענית

ג. אגירת מזון או כסף, או גביה בשעת צורך?

ד. התחדשות ושדרוג קופת הצדקה הלאומית - הציבורית

סיכום

מבוא

במדינת ישראל יש משפחות רבות בהן לא אוכלים באופן סדיר מזון מחמשת אבות המזון. מציאות חריפה וכאובה זו, בה התזונה הקיימת אינה מספקת את כל מגוון החומרים הדרושים לגוף, הגורמת גם לנזקים בריאותיים עתידיים, מחייבת מציאת פתרון הולם. במרחב הציבורי פועלים ארגוני צדקה פרטיים, ועמותות אזרחיות שונות - "מגזר שלישי", המספקים מזון וצרכים קיומיים אחרים (שמיכות, תנורי חימום, ילקוטים עם תכולה מלאה לתלמידים, ועוד), ובמספר בתי ספר בארץ מונהג "מפעל ההזנה" בו מקבלים התלמידים מדי יום ארוחה חמה.¹ בעולם הרחב קיימים מספר פתרונות ומודלים על מנת לפתור בעיה זו. נציין בקצרה כמה מן האמצעים המופעלים ברחבי העולם:

א. יצירת מסגרת של העלאת הכנסות ראווה: הבטחת הכנסה נאותה דרך שילוב

האוכלוסייה בכוח העבודה והשלמת הכנסה למי שאינו יכול לעבוד.

ב. הפחתה בהוצאות ייעודיות: הורדת מחיריהם של מוצרי מזון מזינים.

ג. חינוך לשימוש מושכל בתקציב המשפחתי: חינוך והדרכה לרכישה נכונה ויעילה

של מזון וחיזוק יכולתה של המשפחה לתרגם את תקציבה לתזונה הולמת, על ידי

העשרת מצרכי מזון בסיסיים בתוספי תזונה.

ד. אספקת מזון: פעילות ישירה של אספקת ארוחות במסגרות המיועדות לכך

(מרכזי מזון או בתי תמחוי), במסגרות החינוך (ארוחות בבתי הספר) ובמסגרות

של שירותי הרווחה (כגון אספקת ארוחות לבתי קשישים). בתחום זה המגזר

השלישי הוא המרכיב המרכזי, והממשלה מסייעת בלבד לפעולות ההתנדבות,

למשל ביצירת מסגרת משפטית מתאימה לתרומות מזון מתעשיית המזון

וההסעדה.

ה. קצבאות ישירות: נתינת כסף ישירות למשפחות לשם רכישת מזון.

¹ מפעל זה אף מעוגן בחוק: חוק ארוחה יומית לתלמיד, התשס"ה-2005. כמו כן, בהוראת תקנון עבודה סוציאלית - טיפול בזקן בבית ובקהילה, סעיף 6.6 קובע כי זקנים שאינם מסוגלים להתקין ארוחותיהם בעצמם יקבלו ארוחות מבושלות לביתם או במועדון או במרכז היום. הארוחות יתקבלו בהתאם למבחני הכנסה ולא יכללו את מקבלי גמלת סיעוד או קצבת שירותים מיוחדים.

מר יצחק הרצוג, שר הרווחה, העלה הצעה, להנהיג תוכנית לאומית להספקת מזון לנצרכים. זאת באמצעות "תלושי מזון" במרכולים, או ע"י רכישת עודפי מזון מחקלאים ומיצרנים ע"י הממשלה ולחלקם לנצרכים.

יש העוסקים שנים רבות במדיניות חברתית, ומתנגדים להצעה זו. לדבריהם, חלוקת מזון תגרום לכשלים הבאים:

א. הפחתת האחריות של המשפחה בהספקת צרכי המזון.

ב. יצירת תלות בשרותי הרווחה.

ג. התערבות בחופש הבחירה של הפרט.

ד. הטלת עומס יתר על שרותי הרווחה (ארגון מסובך של רכישה, איסוף, אחסון, חלוקה).

ה. חשש לשימוש שלילי במזון (מסחר, ספסרות). שורש הבעיה לפיהם הוא בהיות גישה זו באה מתוך מבט פטרנליסטי (=אבהי) כלפי הנזקקים כאילו הם אינם מסוגלים כלל לדאוג לעצמם.² מה עמדת ההלכה בענין זה? כיצד נהגו בקהילות ישראל בעבר כדי להבטיח את מזונו של מי שאין לו? האם נכון לחלק מזון מוכן, תלושי מזון, או להעניק קצבאות כספיות מתאימות, כדי שכל משפחה תנהל את אורחותיה לפי הבנתה וסדרי העדיפות שלה. האם ניתן גם אכן להבטיח, שהכסף או המזון הניתן אכן יאכל ותיפתר בעת הרעב והמחסור התזונתי?³

א. חובת צדקה של היחיד, המשפחה, הקהילה, והמדינה

הסדר או המדרג בנטילת אחריות במצבי עוני ומצוקה הם על פי המעגל הבא:

א. האדם על עצמו.

ב. משפחתו, חבריו, קרוביו, שכניו.

ג. הקהילה, השכונה, הישוב, העיר- מחלקת רווחה,

ד. המדינה.

הנזקק עצמו, אם הוא יכול להתמודד לבד עם מצוקותיו, זה הדבר הנכון ביותר. אם לא, המעגלים מתרחבים מהקרובים אליו עד לרחוקים ביותר. על המעגליות הזו ניתן ללמוד מדברי הרמב"ם: עני שהוא קרובו קודם לכל אדם, עניי ביתו קודמין לעניי עירו, עניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת, שנאמר: "לאחיך לעניך ולאבינך בארצך" (דברים טו, יא) (רמב"ם, הלכות מתנות עניים ז, יג)

כך ניתן ללמוד גם ממקורות אחרים בחז"ל וברמב"ם בהלכות מתנות עניים, שבהם מתקיים דיון במערכת היחסים שבין: נותן הצדקה, עניי העיר המקבלים, וגבאי הצדקה או בית הדין של העיר המנהלים את קופות הצדקה, התמחוי ומגביות נוספות ואף כופים עליהם. כל המקורות עוסקים בבני העיר, בקופה של העיר, לא של המדינה.⁴ אין לשלטון המרכזי שום מחויבות מצד דיני צדקה לטפל בעניינים אלה, ותקנת חכמים היא לרשות המקומית בלבד. לא נמצא ברמב"ם, למשל,

² פרו' אברהם דורון, "חלוקת מזון וקופת תמחוי: תחליף למדיניות רווחה בישראל של שנות האלפיים?", עיונים בתקומת ישראל, 16 (תשס"ו), עמ' 275-292.

"האם נחוצה תכנית של אספקת מזון לנזקקים"? ניר עמדה- קבוצת המחקר במדיניות חברתית, ביה"ס לעבודה סוציאלית ורווחה האוניברסיטה העברית ירושלים, תשרי תשס"ח, 4 עמודים.

³ במאמר זה נעזרתי בניר עמדה "בטחון תזונתי" שכתבו הרב מרדכי גודמן, בשיתוף עמיתי בית המדרש לצדק חברתי, בית מורשה, ירושלים. עורכים: אורי קראוסהר, ידידיה לאו (כסלו תשס"ח).

⁴ למשל: "בני העיר שהלכו לעיר אחרת ופסקו עליהן צדקה" (מגילה כז ע"א); "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו" (בבא בתרא ח ע"ב), ועוד. גם ברמב"ם בהל' מתנות עניים ז, יג, יד; ח, יא; ט, ז; ט, יב, ועוד, ישנן הלכות רבות הקשורות לנתינת צדקה במסגרת העיר.

במסגרת תפקידי המלך שום התייחסות לנושא חסד וצדקה. אין זה מתפקידו לעסוק בכך. ניתן לראות את המדינה כ"קהילה הגדולה", אבל אין זה מתפקיד השלטון המרכזי לעסוק בכך, בשונה למשל מתחומי צבא, בטחון, משפט ועוד, שזה מתפקידו המהותיים. המושג "מדינת רווחה" הוא חדש בעולם, והסדרי רווחה של מאות שנים בקהילות ישראל, היו ע"פ המודל הקהילתי, ולא בגלל העובדה שעם ישראל היה בגלות ולא היתה לו מדינה משלו. מבחינות רבות נח וטוב יותר שהקהילה המקומית, חבריה ומנהיגיה, הם אילו שידאגו לרווחתם של הנזקקים והנצרכים. הם מכירים אותם, קל להם יותר לזהות את צרכיהם, והם יכולים לסייע טוב יותר בעזרה להם. אין מדובר על מנגנון גדול ומסורבל, אלא על מנגנון שיכול לעבוד ולהצליח במימדים קטנים. קהילה או שכונה המאורגנת היטב, תחדד בכך את רגישותם של חברים רבים לצרכים של אחרים, תגבש אותם, ותיצור ערבות ומחויבות הדדית. לא יהיה ניכור ותחושה שיש מי שדואג ומטפל - בעירייה, במועצה, בלשכת הרווחה, משרד הרווחה, וכד'. כמובן שניתן וטוב להיעזר ביכולת של גופים גדולים לסייע, אך המחויבות היא אצל כל פרט ביחס לאחר. אמנם כן, כשהקהילה מקומית איננה מסוגלת למלא את תפקידה מסיבות שונות (קהילה עניה ועם בעיות רבות משלה, עומס גדול, מצב חריג כמו מלחמה וכד') אזי נח מאד שהתפקיד יועבר לגוף עם יכולת תפקודית טובה יותר ובהקשר זה – המדינה, הקהילה הגדולה יותר. אבל שוב, אין זה בהגדרת תפקידה.⁵

במאמרנו זה נתייחס למדינה כ"קהילה הגדולה", מאחר שבכל זאת לא ניתן להתעלם מכך, שחלק ניכר כיום מהטיפול בענייני רווחה הוא באחריות המדינה באמצעות משרדי הממשלה הממונים על כך, ומה גם שההצעה להעניק לכל אזרח במדינה "בטחון תזונתי" הוא יוזמה של משרד הרווחה והעומד בראשו, מתוך ראית על, לשם מציאת פתרון למשפחות בהם יש רעבים, ואף רעבים מאד עד כדי סכנה בריאותית. מאחר שאנו רואים את מעורבות המדינה בתחומי רווחה כאחריות "הקהילה הגדולה" אזי משרדי הממשלה ובעיקר משרד הרווחה על שלוחותיו ואגפיו, הם ממלאים את התפקיד של גבאי הצדקה שמופיע במקורות.

בין חובת הפרט לתת צדקה ולדאוג לצרכיהם של נזקקים ונצרכים, לבין חובת הקהילה לארגן ולנהל את עניני הצדקה והרווחה של העיר, או בהקשר לדיוננו המדינה כ"קהילה הגדולה", קיימות יוזמות ביניים, לפיהם עמותות פרטיות, גופים עסקיים, ועוד, ("מגזר שליש") פועלים אף הם בתחום זה, ומסייעים באופנים שונים לנזקקים. רשויות המדינה והרשויות המוניציפאליות נעזרות אף הם לעיתים בעמותות אלה, ולעתים קיומם של אותם עמותות הוא בשל העובדה שהמדינה ורשויותיה איננה מטפלת בתחומים מסוימים, ובחלל שנוצר קמות אותם עמותות אזרחיות. מבחינת הלכות צדקה כל מי שתורם לעמותות הללו או פעיל בהם מקיים מצות צדקה אישית, אלא שקיומם של העמותות הפרטיות והאזרחיות הללו, לא יכול לבא במקום החובה הציבורית להוביל ולנהל את עניני הצדקה של הקהילה המדינה. צריך שתהיה יד מכוונת לניצול טוב ונכון של המשאבים לצרכים המתאימים ולא על פי שיגיון לבם ולפעמים גם האינטרסים של העמותות. ניתן ואפשר להיעזר בעמותות הללו, יוזמותיהם הם בדרך כלל ברוכות ונצרכות, אבל הקהילה באמצעות מנהיגיה צריכה להיות אחראית ומובילה את העניין.⁶ לחילופין, האחריות שהמדינה

⁵ ראה מאמרי: "חינוך וצדקה – היחיד, הקהילה והמדינה", שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 361-377, במיוחד בפרק: מדינת רווחה או קהילת חסד.

⁶ מעמדן של העמותות הפרטיות מבחינה הלכתית, דרכי פעילותם, תפקידם ועוד, זוקק התייחסות עיונית נפרדת. זו תופעה שלא היתה מוכרת כ"כ בעבר, מאחר ועניני הצדקה והחסד היו מתחלקים בין החובות האישיות של כל אדם, לבין יוזמותיה וארגונה של הקהילה. גם יוזמות בתוך הקהילה כמו: "חברת גמילות חסדים", או "חברת ביקור חולים"

נוטלת על עצמה בתחומים מסוימים איננה פוטרת את היחיד או את הקהילה מלדאוג למצוקתם של הנזקקים.⁷

ב. מתן מזון או כסף שבאחריות נציגי הציבור- גבאי הצדקה

ישעיהו הנביא מוכיח את העם על כך שהם מתלוננים שהם צמים ולא רואים תשועה:

הכזה יהיה צום אבחרהו יום ענות אדם נפשו הלכוף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע הלזה תקרא צום ויום רצון לה'. הלוא זה צום אבחרהו פתח חרצובות רשע התר אגדות מוטה ושלח רצוצים חופשים וכל מוטה תנתקו. הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערם וכסיתו ומבשרך לא תתעלם. אז יבקע כשחר אורך וארכתך מהרה תצמח והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך. אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני אם תסיר מתוכך מוטה שלח אצבע ודבר און. ותפק לרעב נפשך ונפש נענה תשביע וזרח בחשך אורך ואפלתך כצהרים (ישעיהו נח, ז-י)

במקום לצום, יש לעשות מעשים חיוביים בין אדם לחברו ובמיוחד ביחס לחוליות החלשות בחברה, עניים ורעבים. הדאגה לעני היא בשלושה תחומים בסיסיים: מזון - "פרוס לרעב לחמך", מדור - "ועניים מרודים תביא בית", ביגוד - "כי תראה ערום וכיסיתו".⁸ הפניה בפסוקים אלה היא לכל אחד באופן אישי שייקח אחריות וידאג לעני ולרעב, ולמי שאין לו מקום ללון, ובגד ללבוש. הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (אהבת חסד, ירושלים תשס"ד, חלק שלישי פרק ז, עמ' שיט-שכא), מעיר על כך שיש לדאוג לביגודם של העניים בעיקר בימות החורף:

מצות צדקה וגם הלבשת ערומים, ולפעמים נוגע דבר זה גם לפיקוח נפש בימות החורף שהקור חזק, ובאיזה עיירות נהגו להתחזק במצוה זו מאד, להכין מעות בכל חורף מנדיבי העיר לזה ואשרי חלקם. ... מי שהוא דל גמור, שאין לו במה לקנות עצים, וכשנתחזק הקור הרי הוא נוגע לו לסכנת נפשות ממש... מצוה רבה לכל מי שיראת השם נגעה בלבו להתבונן בתקנת הדלים האלו, ולעשות חסד בגופו עמהם, דהיינו לעורר אנשי העיר אודות זה ולקבץ נדבות מהם על קנית עצים עבורם כדי להחיות נפשם.

נראה שבהקשר זה, כיום יש לדאוג לשמיכות, תנורים, ואמצעי חימום אחרים. יש נזקקים שצריך למצוא להם גם פתרונות דיור וביגוד הולמים, ולא רק מזון. ובכל זאת, עיונו זה יעסוק במה שקשור להבטחת מזון, ובאחריות הציבור באמצעות גבאי הצדקה לשם כך. תחושת הרעב, חמורה יותר מאשר מחסור בביגוד.⁹ כך סבר רב יהודה (בבא בתרא ט ע"א), וכפי שמופיע בפסיקת הרמב"ם (הל' מתנות עניים ז, ו):

עני שאין מכירין אותו ואמר: רעב אני, האכילוני, אין בודקין אחריו שמא רמאי הוא, אלא מפרנסין אותו מיד. היה ערום ואמר: כסוני, בודקין אחריו שמא רמאי הוא. ואם היו מכירין אותו, מכסין אותו לפי כבודו מיד ואין בודקין אחריו.

ועוד, היו בתיאום עם ראשי הקהל בדרך כלל. כיום מדובר על יוזמות של אנשים פרטיים, גופים עסקיים ועוד, ונוצרות כפילויות, מימוש אינטרסים אחרים ועוד. כל אילו מצריכים מאמר בפני עצמו.

⁷ ראה: הרב יעקב ישעיהו בלוי, צדקה ומשפט, ירושלים תש"ס, עמ' ס.

⁸ על החובה לדאוג לבית, ביגוד, ומזון, ראה: בבא בתרא ט ע"א; רמב"ם הל' מתנות עניים ז, ג-ד; שו"ע יו"ד סימן רנז, א.

⁹ אמנם במצבים חריגים הגובלים אף הם בסכנה ובפיקוח נפש, אין בודקים אחר המבקש גם אם הוא דורש ביגוד. כך פסק הרב יעקב חאגיז, שו"ת הלכות קטנות חלק ב סימן כה: "שאלה הא דפ"ק דבבא בתרא (ט ע"א) בודקין לכסות ואין בודקין למזונות, עני הבא לפנינו בקרח בלילה, ועד שיבדקו אחריו יצטער, מהו? תשובה: יכסנו משלו מיד ואם בדק ולא מצא יניח בגדו אצלו, מה שאין כן במזונות שאין לו לבדוק אפילו אחר נתינה".

1. תמחוי בכל יום, קופה משבוע לשבוע

מערכות הצדקה הציבוריות שמופיעים במקורות, הן קופה ותמחוי. כך פסק הרמב"ם (הל' מתנות עניים ט, א-ג):

כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרים לגבות מכל אחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני מה שיספיק לו לשבעה ימים, וזו היא הנקראת קופה.

וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב¹⁰ בין העניים, ונותנים ממנו לכל עני פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי.¹¹

מעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שלא נהגו בו. ויהמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.¹²

תמחוי - הוא אוכל מוכן לבו ביום, וגם כסף מזומן. בכל יום היו גובים לתמחוי לפי הצרכים. כך מסביר הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, בבא בתרא ח ע"ב):

התמחוי נגבה בתבשיל ומיני מזונות, ... שאינו נגבה אלא לצורך שעה, וגובין לפי מה שצריך להם. ... שהתמחוי צריך שיתחלק מיד מתוך שאינו דבר המתקיים, ... תמחוי נגבה בכל יום, מכיון שאם משהין אותו מתקלקל ונפסד, אין ממתינין את גיבוי מערב שבת לערב שבת.

הרב מאיר הלוי אבולעפיה (יד רמה, בבא בתרא ח ע"ב), כתב שאין חובה שהמאכל הניתן לתמחוי יהיה מבושל: "דכי היכי גבו מתבשיליהם, הכי נמי גבו פיתא וחמרא, וכולהו מקרי תמחוי". פת ויין גם כן נחשבים כתמחוי. גם הרמב"ם כתב שהתמחוי הוא פת ומיני מאכל או פירות, אך הרמב"ם הוסיף שגם מעות יכולות להיכלל בתמחוי.¹³ יתכן שכדאי שיהיה בתמחוי גם כסף מזומן, מאחר ויהיו עניים שיעדיפו אוכל ממה שאספו מהציבור, ויהיו בודאי שיעדיפו לקנות אוכל לפי רצונם וטעמם. העיקרון הוא לתת לעניים מה שיותר טוב ונוח להם, כאמור בתוספתא (פאה [ליברמן] ד, י) בהקשר לתמחוי:

היה משתמש בכלי מילת נותנין לו כלי מילת, מעה נותנין לו מעה, עיסה נותנין לו עיסה, פת נותנין לו פת, להאכילו בתוך פיו מאכילין אותו בתוך פיו, שנאמר: "די מחסורו אשר יחסר לו" (דברים טו, ח).

¹⁰ לפי התוס' בבבא בתרא ט ע"א ד"ה אין, אין מחלקים תמחוי בלילה כי לא רואים למי נותנים, אלא דוקא ביום. על כך שמחלקים ביום כתב גם התוס' בשבת קיח ע"א ד"ה מחלקין.

¹¹ הטור, הלכות ארץ ישראל, סי' טו: "תמחוי נהג בעיר שיש בה י' ישראלים". ושם בס' יח: "שעיקר מצוה זו בארץ, דכתיב: 'פתוח תפתח את ידך לאחיך לעניך ולאביוןך בארץ' (דברים טו, יא). הטעם הוא מאחר וצריך ב"ד שימנה גבאים, ועיקר ב"ד בארץ. הר"ח קנייבסקי, דרך אמונה, הל' מתנות עניים, פרק ט, ציון ההלכה אות ג, תמה על דברי הטור הללו. אך נראה שכונת הטור לומר שעיקר קיום מצוות צדקה בכל מה שקשור למבנה של קהילות הוא בעיקרו בארץ - "בארץ".

¹² מקור הענין הוא במשנה בפאה ח, ז; בבא בתרא ח ע"ב-ט ע"א. כרמב"ם פסק גם השולחן ערוך יורה דעה סימן רנו, א.

¹³ גם בהמשך הפרק ברמב"ם ניתן ללמוד שלתמחוי ניתן לתת גם כסף. הרמב"ם בהל' מתנות עניים ט, יט כתב: "עני שנתן פרוטה לתמחוי, או פרוטה לקופה מקבלים ממנו". מקור הלכה זו בתוספתא פאה, ד, י. אלא ששם הגירסה: "עני שנתן פרוטה לתמחוי ופרוטה לקופה". אמנם יש הגורסים בתוספתא שם כרמב"ם: "פרוטה לתמחוי". ראה ר"ש ליברמן תוכ"פ, פאה עמ' 184. ראה גם: הר"ח קנייבסקי, דרך אמונה, על הרמב"ם שם.

על אשתו של מר עוקבא מסופר שהסבירה מדוע מעשי הצדקה שלה גדולים מבעלה, מאחר והיא "מקרבא הנייתי טפי- הנאתי מזומנת שאני מחלקת לחם ובשר ומלח, אבל אתה נותן מעות לעניים והם טורחים וקונים סעודה" (כתובות סז ע"ב ורש"י שם). היא היתה מכינה לעניים אוכל מבושל, לעומת בעלה שהיה נותן להם כסף לקנות אוכל. דבר דומה נאמר על אשתו של אבא חלקיה (תענית כג ע"ב, ורש"י שם).

אחת מתקנות עזרא (בבא קמא פב ע"א):

שתהא אשה משכמת ואופה - כדי שתהא פת מצויה לעניים.

הסביר זאת הרב ישראל אלנקאווה (מנורת המאור, פרק א – צדקה, עמוד 47):

אחת מעשר תקנות שתיקן עזרא לישראל שתהא האשה משכמת ואופה, כדי שתהא הפת מצויה לעניים בבקר, ותתן להם מן הפת החמה ולא מן היבשה, כדי שיהיה להם הנאה. וכאשר תפריש האשה לרעב לחמה, תתן לו מלחם חמודות וממיטב המטעמים ותנחמם בדבריה ותהיה מתנת ידה בסבר פנים יפות ודרך חסד ורחמים. לפיכך הנשים הצדקניות והרחמניות מעמידות להן אשה גבאית צדקת ונאמנת ותגבה מהן בכל שבוע הצדקה ותחלוק אותה לעניים. והצדקה שתתן האשה תשתדל שתהיה ממעשה ידיה ומיגיעה ושכרה גדול לעולם הבא. והוא ששלמה ע"ה אומר "מפרי כפיה נטעה כרם" (משלי לא, טז), ושכר גדול הוא לנותן צדקה שתהיה מיגיעו.

התקנה לא מתייחסת רק לדברי מאפה אלא גם למזון אחר "ממיטב המטעמים", והחלוקה היתה מאורגנת בצורה מסודרת.

תמחוי היה נגבה לפי צרכי המקום. אם היה צורך, היו מקימים בעיר, בקהילה, בית תמחוי המספק לנזקקים אוכל מוכן ומבושל. לעומת זאת, תקנת חכמים היא שיש להקים מנגנון של גבית צדקה ציבורי בכל מקום. הרמב"ם כתב שלקופה היו נותנים כסף, והכסף אותו היו מחלקים לעניים, אמור להספיק למשך שבוע. בשונה מתמחוי, שם אפשר לתת אוכל וגם מעות, בולט בדברי הרמב"ם שלקופה גובים דוקא מעות. אך ראשונים אחרים כותבים שלמסגרת מנגנון הצדקה שבעיר, ניתן לתת גם מזון. כך כתב הרב מאיר הלוי אבולעפיה, הרמ"ה (יד רמ"ה, בבא בתרא ח ע"ב):

קופה לא גבו בה אלא זוזי, והוא הדין לחיטי ושעירי ומאי דדמי להו והוא מתחלק לעניי העיר

המאפיין של חיטים ושעורים, שאילו דגנים נשמרים, ובשעה שהעני ירצה לאכלם, יטחנם, ויאפה לעצמו פת. הרמ"ה הוסיף: "ומאי דדמי להו", דהיינו כל מזון שהוא נשמר למשך מספר ימים, ניתן היה לתורמו לקופה, ואותו חילקו לעניים.

הוכחה לכך שלקופה גבו גם אוכל ולא רק כסף, ניתן ללמוד מהתוספתא (דמאי [ליברמן] ג, טז-יז): גבאי קופה אין גובין (ביום טוב) ומכריזין ביום טוב כדרך שגובין ומכריזין בחול, אבל בצנעה גובין בתוך חיקן, ומחלקין על כל שכונה ושכונה.

גבאי צדקה בשביעית מדלגין על פתחיהן של אוכלי שביעית, דברי ר' מאיר. וחכמים אומרים: אין צריכין לדקדק באוכלי שביעית, אפילו פת נתנו להם מקבלין אותה הימנו שלא נחשדו נותנות אלא מעות וביצים בלבד. אם היתה עיר כולה של אוכלי שביעית אין צריכין לדקדק באוכלי שביעית.

ביום טוב גובים לקופה אוכל, ובשנת שמיטה גובים אף פת, ולא חוששים לספיחין, ומכאן שגבו גם אוכל לקופה.¹⁴

אם הנתינה לעני היא לכלכלו למשך שבוע, סביר שהפת שנגבתה מחזיקה לפחות כמה ימים. כמובן שפת היא רק דוגמא, וברמה העקרונית כל דבר מאכל דומה לו. ניתן ללמוד מכאן שבמסגרת קופת הצדקה ניתן לתת אף "מאכלים קשים" דהיינו מוצרי מזון גולמיים, או אף מוצרי מזון מוכנים ובלבד שיוכלו להחזיק מעמד במשך מספר ימים. כיום, ניתן לשמר אוכל שיחזיק מעמד זמן הרבה יותר ארוך מאשר שבוע (שימורים למשל), וניתן לתת אוכל לתקופה ארוכה יותר. מה שבולט כאן, זה לא שיקול הדעת מה יאהב לאכול אותו אדם עני, ועל כן האם לתת לו אוכל מוכן או כסף שיקנה לבד כרצונו, אלא האפשרות לשמר את המזון תקופה ארוכה יחסית, או לחילופין לתת לו כסף.

מסתבר אם כן, שגם קופת צדקה וגם תמחוי יש בהן מתן כסף או מזון. אלא שתמחוי זהו אוכל טרי, מבושל ומוכן לאכילה, או יכולת רכישה מיידית של מוצרי מזון. קופת צדקה היא מתן כסף, או לחילופין מוצרי מזון שיכולים להישמר תקופה ארוכה יחסית. בעצם אין הבדל מהותי בין קופה לבין תמחוי מבחינת האפשרויות העומדות בפני העני ממה ליטול. כיום, אין משמעות להבחנה שבין קופה לתמחוי, עם זאת שישנן כיום בתי תמחוי או בתי תבשיל שמעניקים אוכל חם בכל יום לנזקקים, ולדברי הרב חיים קנייבסקי (דרך אמונה, הל' מתנות עניים, ט, ס"ק כג):

המנהג היום שאין מדקדקין בחילוקים שבין קופה לתמחוי, ואין לנו אלא קופה אחת ומזה נותנין לכל צרכי העניים

הרצון לפתור את בעיית המחסור במזון הוא פתוח - כסף או מזון מוכן, ובעצם ניתנה אפשרות לכל נזקק לבחור במה יותר מתאים לו ובמה הוא רוצה, ואף בפני התורמים והנותנים פתוחה האפשרות לתת מה שברצונם וביכולתם. החששות בפני התערבות בבחירתו של הפרט, לא קיימת כאן, כי במידת האפשר ניתנת לו יכולת לבחור מה טוב לו, וסביר מאד שיהיו שיעדיפו אוכל מבושל ומוכן, ואחרים יעדיפו מצרכי מזון גולמיים, ויהיו שיעדיפו קצבה של כסף לצורך קניית מזון.

2. ליל הסדר - קמחא דפסחא וארבע כוסות

תקנת חכמים נוספת לפיה יש להבטיח את מזונו של העני היא: "קמחא דפסחא". תקנה זו קשורה לליל הסדר. מה ניתן ללמוד ממנה על הדאגה והאחריות הציבורית למזונו של מי שאין לו? באופן מיוחד לפני חג הפסח נערכים במקומות רבים להעניק לנזקקים סלי מזון בהם מצרכים לחג. מועצות דתיות, עמותות צדקה וחסד, עושות מגבית, ונותנים לנזקקים אפשרות לחוג ליל סדר כנדרש.

חג הפסח הוא החג היחיד שהתורה מצווה אותנו לאכול מאכלים מסוימים - פסח מצה ומרור. חכמים הוסיפו לחובות האכילה הללו גם שתיה - ארבע כוסות. הכמות והאיכות של המזונות הללו מועטה. כזית בשר ודווקא צלוי. כזית מצה שהיא הפת, ונקראת לחם עוני. מרור - כזית ירק מר. המאכלים הללו נאכלים כדי שנחוה בכל שנה מחדש את חווית היציאה ממצרים, ואין מגמתם להשביע את הרעבון או את הצימאון. בולטת הכוונת חכמים לשתף במצוות האכילה של הלילה

¹⁴ ראה: ירושלמי דמאי ג, א; רמב"ם הלכות שמיטה ויובל ח, כ. ראה עוד בענין זה: הרא"ה קוק, שבת הארץ, עמ' 700-702.

הזה גם את מי שאין לו.¹⁵ בזמן המקדש צרפו את מי שאין לו משלו לאכילת קרבן הפסח, שכללה גם את אכילת המצה והמרור, על אף ההלכה שיש להתמנות על הקרבן מראש. ההזמנה היתה: "כל דכפין ייתי ויאכל, כל דצריך ייתי ויפסח". כל הרעב יבוא ויאכל, כל מי שצריך יבוא ויפסח, יאכל את קרבן הפסח.¹⁶

תקנת קמחא דפסחא, נזכרת לראשונה בתלמוד ירושלמי (בבא בתרא א, ד): "אמר רבי יוסי בי רבי בון: לחיטי הפסח, בין לישא בין ליתן". הדיון שם הוא בשאלה כמה זמן על אדם לדור בעיר ולהיחשב תושב העיר כדי שיהיה ניתן לגבות ממנו חיטים לפסח, או אם מדובר בעני, כמה זמן עליו לגור בעיר כדי שיוכל ליטול חיטים לפסח. ר' יוסי בר' בון היה אמורא ארץ ישראלי בדור החמישי, וממנו אנו שומעים על אותם "חיטי הפסח".¹⁷ יתכן שהנוהג לתת חיטים לעניים ולפחות לותיקים שבעיר, היה שוב מתוך אותה מגמה לשתף גם את מי שאין לו במצוות הלילה הזה, ומאחר ומדובר על לאחר החורבן, מצות האכילה היחידה מהתורה שנשארה בלילה זה היא המצה. בשלב מסוים החלו לתת לעניים חיטים טחונים – קמח, כדי להקל עליהם (משנה ברורה סימן תכט סעיף קטן ד). כיום, כשלא מקובל לאפות בבית, נוהגים לתת מצות מוכנות, וכך ציין הרב חיים פלאגי (כף החיים, או"ח סי' תכט ס"ק יב), שמנהג ירושלים לתת מצות.

תקנת "קמחא דפסחא" היתה לתת לעניים חיטים או קמח, או מעות לרכוש, או מצות אפויות, ואין מדובר על סל מזון, או מצרכים אחרים. לא ברור מתי ומדוע החלו לזהות את המושג "קמחא דפסחא" כסל מזון עם מוצרים רבים לחג, וכמובן זו מצות צדקה משובחת, אך היא איננה קשורה ישירות לתקנת "קמחא דפסחא" המקורית. מכל מקום, כאן תכלית המזון במסגרת "קמחא דפסחא" מוגדר וברור, והדיון אם לתת לעניים מעות, קמח או מצה מוכנה, הוא שאלה של נוחות לטובתו של העני, וע"פ האפשרות של הקהילה הנותנת.

תקנת חכמים לשנות ארבע כוסות, כללה גם כן את העניים, אף את אלה המקבלים מהתמחוי (משנה פסחים י, א):

ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך. ואפילו עני שבישראל, לא יאכל עד שיסב. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין, ואפילו מן התמחוי

"ולא יפחתו לו" – הפניה לציבור באמצעות שלוחיו - גבאי התמחוי, שיתנו לאותו עני גם ארבע כוסות.¹⁸ את ארבע הכוסות הללו שותים במהלך הסדר: בקידוש, על ההגדה, על ברכת המזון ועל ההלל. הם לא נועדו להרוות את צימאוננו של אותו עני, אלא הם חלק מתוך המעמד הייחודי של הלילה הזה. אמנם, אם גבאי הצדקה לא מלאו את המוטל עליהם, אין העני נפטר מכך, ומוטל על

¹⁵ הרב מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר מלובביץ', היכל מנחם - שערי צדקה, עמ' רטז- רכא, תמה מדוע אין מצוה לסייע בסיפוק צרכי החגים האחרים, גם בסוכות למשל ישנן הוצאות גדולות? מסקנתו שיש לתת באופן מיוחד לחגים אחרים בגדרי צדקה. לדברינו זו אכן תקנה ייחודית בשל מצוות האכילה שבליילה זה. ראה עוד: שער הציון, שו"ע או"ח סי' תכט, ס"ק י.

¹⁶ זאת על אף שלקרבן הפסח יש להתמנות מראש. הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 109-111, דן בהזמנה לאכול קרבן פסח על אף שאותם עניים לא התמנו מראש, וכן על הסיבה מדוע אנו אומרים זאת גם כיום לאחר החורבן. ראה עוד: הגדת תורת חיים, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ח, עמ' יז, הסברים בעניין.

¹⁷ מעניין לציין שדוקא חיטים, המין המשובח יותר, ולא ממין הדגן האחרים הכשרים אף הם לאפות מהם מצה: "אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח: בחטים, בשעורים, בכוסמין, ובשיפון, ובשיבולת שועל" (פסחים לה ע"א).

¹⁸ כך פירשו: הרשב"ם, תוס' ד"ה לא, ספר המכתם, ר"י מלונל, ריטב"א, מרדכי בפסחים צט ע"ב; ר"ן, סביב הרי"ף פסחים יט ע"א; ראב"ה, פסחים סי' תקכה; כלבו סי' נ. הריטב"א פרש בשם הרב יחיאל מפרז שהכוונה היא, שאף אם לעני מזון שתי סעודות, ימכור ויקח מהם ארבע כוסות. המאירי בפסחים צט ע"ב, כתב את שני הפירושים. הטור אורח חיים סימן תעב, פירש בין הדעות: "ואפילו אין לו אלא מזון ב' סעודות ימכרם ליקח יין לד' כוסות אף על פי שצריך לקבל אחר כך מן הצדקה".

העני לטרוח ולדאוג שיהיה לו ארבע כוסות (רשב"ם פסחים צט ע"ב). הרחיב וביאר זאת הרב יוסף קארו בשולחן ערוך (אורח חיים סי' תעב, יג): "ימכור מלבושו או ילווה או ישכיר עצמו בשביל יין לד' כוסות". על כך העיר החפץ חיים (משנה ברורה שם ס"ק מב): "ימכור מלבושו - היינו אם הגבאים לא נתנו לו. אף על פי כן אין לו לפטור עצמו. אכן באמת הם מחויבים ליתן לעניים ארבע כוסות. ותמיהני על איזה מקומות שאין משגיחין על זה, הלא דבר זה פשוט ומבואר בכמה פוסקים".

ממפרשי המשנה שם (רש"י, רשב"ם, תוספות, ר' עקיבא איגר) יוצא שמדובר על אדם עני, ואולי אף בדרגות הנמוכות ביותר - עני שבעניים, שרעב כבר מספר ימים, ללא מטה ושולחן, ללא מאור בביתו, שהתבייש ולקח אוכל מהתמחוי, שיתכן והוא ישתה לבדו בשונה מבני משפחתו, ארבע כוסות של יין בליל הסדר. ועם זאת, כשהוא יספר את סיפור היציאה ממצרים, וגם כשהוא יאכל את המצה אותה הוא קיבל גם כן מהתמחוי, עליו יהיה להיסב, כמו כל אחד אחר: "להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים" (רמב"ם הל' חמץ ומצה ז, ו). המטרה היא כפולה. לחייב את הנותנים - הקהילה, גבאיה, לדאוג לכך שהכל יחוו את חווית הלילה הזה, וגם את העניים שידעו שמחובתם לקיים את מצות הלילה, ולאפשר להם לעשות זאת.¹⁹

3. פורים - מתנות לאביונים וסעודת פורים

תקנה נוספת שנועדה להבטיח את מזונו של העני היא מתנות לאביונים בפורים. אנשי כנסת הגדולה שהיו בדור בו התרחש נס פורים, תקנו את אופים ותוכנם של ימי הפורים: "לעשות אותם ימי משתה ושמחה ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים" (אסתר ט, כב). יש מהתנאים שפירשו שאין לשנות את ייעוד המתנות (ירושלמי מגילה א, ד):

מגבת פורים לפורים. אמר רבי לעזר: ובלבד שלא ישנה ממנה העני רצועה למנעלו אין מדקדקין במצות פורים.

בבבלי (בבא מציעא ע"ב) מובאת גם דעת חכמים בענין:

מגבת פורים - לפורים, מגבת העיר - לאותה העיר, ואין מדקדקין בדבר. אבל לוקחין את העגלים ושוחטין ואוכלים אותן, והמותר יפול לכיס של צדקה. רבי אליעזר אומר: מגבת פורים לפורים, ואין העני רשאי ליקח מהן רצועה לסנדלו, אלא אם כן התנה במעמד אנשי העיר, ... דאדעתא דפורים הוא דיהיב ליה, אדעתא דמידי אחרינא - לא יהיב ליה.

תוס' (שם ד"ה ר' אליעזר), מסבירים שאין מחלוקת בין חכמים לר' אליעזר. חכמים עוסקים בחובתו של גבאי הצדקה שלא לשנות את ייעוד המעות, ואילו ר' אליעזר מדגיש את חובתו של העני שלא לשנות, אלא אם כן קיבל רשות מגבאי הצדקה המיצגים את אנשי העיר. מה ייעוד מתנות לאביונים בפורים, אותם אין לשנות? רש"י (שם ד"ה מגבת, וד"ה אדעתא) כותב שהמטרה היא שיהיה כסף לעני לצורכי סעודת פורים.²⁰ הריטב"א הוסיף:

שאין יום זה מדין צדקה בלבד אלא מדין שמחה ומנות שהרי אף בעשירים כתיב ומשלוח מנות איש לרעהו, ... דאדעתא דפורים יהבי ליה אדעתא דמילי אחרינא לא יהבי ליה.

¹⁹ בהרחבה בענין זה, ראה מאמרי בספרי: "ההסבה בליל הסדר", זמני יהודה וישראל, עמ' 301-305.
²⁰ כך כתבו ראשונים נוספים שם: ר"ן, הראב"ד מובא בשטמ"ק שם, רמב"ן, ריטב"א ועוד. רש"י בעבודה זרה יז ע"ב ד"ה מעות וד"ה נתחלפו, כותב גם כן כך.

פירוש דהתם כיון דמצות היום היא קפידא רבה איכא לנותנים שאינם רוצים לשנותו וכאילו נתנום בפירוש על מנת שאם ישנו אותם עניים בדברים אחרים שלא יהו נתונים. אין זו צדקה רגילה, אלא צדקה ייעודית לצורך סעודת פורים בלבד.²¹ אך הרמב"ם (הל' מגילה ב, ו) לא סובר כך:

וחייב לחלק לעניים ביום הפורים, ...או מעות או מיני תבשיל או מיני אוכלין ...ואין משנין מעות פורים לצדקה אחרת.

הרמב"ם איננו כותב שהיא נועדה דוקא לספק צורכי סעודת פורים.²² גם מדברי ר"י (בתוספות עבודה זרה יז ע"ב ד"ה מעות) ניתן להבין שהוא איננו קושר בין מתנות לעניים וסעודת פורים. כך הוא מקשה על דברי רש"י:

וקשיא, כי לא מצינו בכל התלמוד שמזכיר מעות של סעודת פורים? ר"י מסביר אחרת מרש"י את הגמ' שם, אך נשאר בקביעתו שמעות פורים לא נועדו לספק צרכי סעודת פורים.

השולחן ערוך (אורח חיים סי' תרצד, ב) פסק כרמב"ם: אין משנין מעות פורים לצדקה אחרת. הגה: ודוקא הגבאים, אבל העני יכול לעשות בו מה שירצה.

המשנה ברורה (שם ס"ק ט) הסביר שעל אף שהגובים "גבו המעות לצורך סעודת פורים, מכל מקום יש לעני רשות להוציאן לשאר צרכיו". לדברינו, השו"ע פוסק כרמב"ם ולכן אין צורך לציין שהגובים גבו לצורך סעודת פורים, אלא מספיק לכתוב שגבו לצורך פורים, או בשל פורים.²³ מכל מקום, הראשונים (רש"י, ריטב"א ועוד) הסוברים שייעוד מתנות לעניים הוא לשם סעודת פורים, הרי שגם בפורים רצו חכמים להבטיח את השתתפותו של העני בתקנתם לעשות את ימי הפורים ימי משתה. גם כאן, בדומה לקמחא דפסחא וארבע כוסות, המטרה היא לשתפו במצות היום, ולא בהכרח להשביע את רעבונו וצימאונו. אמנם, העני מקבל אוכל או כסף, והוא רשאי כמובן להכין לו מהמעות את התבשיל שהוא אוהב. חכמים ייעדו כסף זה לצורכי הסעודה, על מנת להבטיח את האפשרות לעני לקיים את סעודת פורים. ראשונים אחרים (רמב"ם, ר"י) סוברים, שאמנם בכל עת מצוה לתת צדקה, אך חכמים קבעו שביום זה כל אדם יתן מתנות לאביונים, והעני יעשה בכסף כרצונו. מתנות לאביונים לא נועדו להבטיח שום דבר ייחודי הקשור למצות היום.²⁴

4. יום תענית

בסיום ימי תענית היו נותנים מזון לעניים. כך נאמר בגמ' בסנהדרין לה ע"א: אמר רבי אלעזר אמר רבי יצחק: כל תענית שמלינין בו את הצדקה - כאילו שופך דמים, שנאמר "מלאתי משפט צדק ילין בה ועתה מרצחים" (ישעיהו א, כא). והני מילי - בריפתא ותמרי, אבל בזוזי חיטי ושערי - לית לן בה.

²¹ לפי חלק מהראשונים זו גם מטרת משלוח מנות- מזון לסעודת פורים. כך כתבו: הר"ה במאור הקטן, והראב"ד (מגילה א, ב בר"ף); תרומת הדשן סי' קיא.

²² ראה עוד בענין זה: הרב יעקב בצלאל זולטי, משנת יעבץ, או"ח סי' ז, א; מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, מנחת אברהם, חלק א עמ' קיט-קכ.

²³ דברינו אלה הם בשונה מדברי האור שמח, על הרמב"ם שם שכתב שאין יוצאים ידי חובת מתנות לעניים בנתינת בגדים 'שדוקא מידי דמיכל, כדתניא לוקחים עגלים ומעות של פורים, ומעות חזו למיקני בהו כל מילי'. הרמב"ם לא הביא להלכה שאין לו לעני לקנות בכסף זה רצועה למנעלו, וכן לא כתב שייעוד המעות הוא דוקא לשם קניית אוכל.

²⁴ בהרחבה בענין זה, ראה מאמרי בספרי: "ייעודן של מתנות לאביונים", זמני יהודה וישראל, עמ' 463-471.

רש"י שם מסביר:

רגילין היו בלילי תענית לעשות צדקה, והיו עיני העניים נשואות לכך, ואם ילינו נמצאו עניים רעבים, שנשענו על כך. והני מילי - במקום שרגילין לחלק ריפתא ותמר, דבר המוכן לאכול. אבל זוזי וחיטי ושערי - לא נשענו העניים עליהם אותו הלילה, ולית לן בה עד למחר.²⁵

מר זוטרא ראה במתן צדקה זו את שכרה של התענית (ברכות ו ע"ב):

אמר מר זוטרא: אגרא דתעניתא - צדקתא.

רש"י שם הסביר:

שנותנין צדקה לערב לפרנסת העניים שהתענו היום.

כך פסק להלכה הרמב"ם (הל' מתנות עניים ט, ד) בפרק בו הוא עוסק במחויבותם של גבאי הצדקה:

בתעניות מחלקים מזונות לעניים, וכל תענית שאכלו העם ולנו ולא חלקו צדקה לעניים הרי אלו כשופכי דמים ועליהם נאמר בקבלה: "צדק ילין בה ועתה מרצחים" (ישעיהו א, כא). במה דברים אמורים בשלא נתנו להן הפת, והפירות שאוכלים בהם הפת כגון תמרים וענבים, אבל אם אחרו המעות או החטים אינן כשופכי דמים.²⁶

ישנה דאגה ייחודית לעניים שצמו, ולדברי הרמב"ם על גבאי הצדקה לדאוג לכך שעם סיום התענית יהיה להם אוכל מוכן ומבושל. מדברי רש"י ניתן להבין שניתן לתת אף מעות לצדקה, וכל עני ירכוש לו אוכל כרצונו.²⁷

ג. אגירת מזון או כסף, או גביה בשעת צורך?

האם הנהגת הציבור - המדינה חייבת להשאיר בצד מזון או תחליף זמין אחר, לשעת צרה? באשר לחובתו של אדם פרטי במצות צדקה, נחלקו בכך האחרונים, אך דיוניהם הוא בשאלה מהי הדרך לקיים מצות צדקה, אך לא בחובה לשמור עודפים לשעת חירום כדי שיהיה זמין בשעת מצוקה. כך כתב הרב עובדיה מברטנורא (משנה פאה א, א):

מבעי ליה לאינשי לאפרושי חמישית הרווח בכל עת [המבזבז אל יבזבז יותר מחומש]²⁸ כתובות נ ע"א, כדי שיהא מצוי כל זמן שיבא גמילות חסד לידו שייקיימו ובהכי נפיק ידי חובתו.

יתר על כן, הרב חיים בן עטר, האור החיים הקדוש (ראשון לציון, י"ד ס' רמז, א), כתב שאפילו אם לא תובעים אותו, מצוה על אדם להפריש מממונו לצדקה ולחפש עני ולתת לו, כמו מעשר

²⁵ כך פירשו גם: ר"ח, היד רמ"ה, סנהדרין שם.

²⁶ כך פסק גם בטור ובשו"ע י"ד ס' רנו, ב.

²⁷ מלבד צדקה, ניתן לעני גם מעשר עני: "ונתתה ללוי לגר ליתום ולאלמנה ואכלו בשעריך ושבעו" (דברים כו, יב). מעשר עני הוא אוכל, אף מבושל (משנה פאה ח, ג-ו). הטור, יורה דעה ס' שלא, כותב: "מצות עשה של שנה שלישית וששית נותנו לעניים והוא ממונן לעשות בו כל מה שירצו". אך המב"ט בקרית ספר, הל' מתנות עניים ו, כותב שמעשר עני לא ניתן אלא לאכילה, שנאמר: "ואכלו בשעריך ושבעו". לפיו, העני יכול להחליף את מה שניתן לו, אך ורק באוכל אחר, לפי טעמו ורצונו, אבל אין הוא יכול לממש צרכים אחרים שלו. בתוספתא בפאה (ליברמן) ד, טז, נאמר: "מעשר עני (בחלק מהנוסחאות כתוב: מעשר שני) אין גובין ממנו מלוה וחוב, ואין משלמין ממנו את הגמולין, ואין פודין בו שבויין". באור זרוע הל' צדקה ס' יא ציין לדברי הראב"ה שפירש שאין העני יכול להשתמש בכסף שניתן לו כמעשר עני לדברים המנויים במשנה. כך מובא בשמו גם במרדכי בבבא בתרא אות תצז ואות תרנט. אך רבינו שמחה חלק על הראב"ה, ולפיו לעני מותר לעשות עם הצדקה כרצונו, אא"כ נותן הצדקה ייעד את הצדקה למטרה ספציפית, וההלכה שבתוספתא מתייחסת לנותן הצדקה, לא לעני, שלאחר שיעד את הכסף לצדקה, אסור לו לפרוע חובו ולפדות שבויים. מחלוקת זו מובאת בבית יוסף, י"ד סוף ס' רג. ראה גם בגר"א, י"ד ס' רג ס"ק יח, ובש"ת חכם צבי (הנוספות) ס' ט הסוברים שהתוספתא מתייחסת לנותן. ראה גם: הרב שמואל וואזנר, ש"ת שבט הלוי, ה ס' קמ; הרב יצחק וייס, ש"ת מנחת יצחק, ח ס' עב. ראה עוד: תוכ"פ, פאה, עמ' 198-199.

שצריך להפריש עד שימצא אח"כ לוי לתת לו, ויש בזה קיום מצות עשה. לפיו, לא מספיק רק להפריש, אלא אף לטרוח ולחפש עני ולתת לו.
על דבריו אילו כתב הרב שמואל הלוי וואזנר (שו"ת שבט הלוי, ד סי' קכד):

ודברי קדשו חידוש בעיני. פשטות ראשונים לא משמע כן... שיעבור מן התורה במצות עשה גם בלא קיימי עניים ויהיה ממש כמו מעשר ראשון דיש דין הפרשה ודין נתינה, דבר זה לא שמענו. גם לשון הרמב"ם מתנות עניים ז, א משמע שזה כשיש עני, וכן החינוך במצוה תעח, תעט. .. מן התורה ודאי לא חייב רק בקיימי עניים או בעניים תובעים או לתת לגבאים שיש להם עניים מקבלים, אבל בלא הא ליכא דין הפרשה מן התורה וצדקה, אם לא ממידת חסידות או מתקנת רז"ל.

אכן, מהרמב"ם בהל' מתנות עניים ח, א משמע שרק כשנדר לתת צדקה צריך להפריש מיד כשעניים מצויים, אך אם התנה בשעת הנדר שרק כשיבואו עניים יפריש, אזי לא צריך להפריש כעת. ומכאן שבצדקה רגילה ללא נדר, אין צורך להפריש מראש.²⁸

אך ההתנהלות הציבורית באשר לתפעולה של קופת הצדקה או התמחוי, איננה עוסקת בגדרי המצווה, ממתי ואיך מקיימים אותה, אלא במימוש תקנה שתועיל לעניים ולרווחתם. האם יש לגבות צדקה רק לצרכים מוגדרים, או שיש לקיים גביה מראש שיהיה לשעת צורך? הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, בבא בתרא ח ע"ב) כתב שגובים לקופה גם לשם העתיד:

קופה נגבית במעות, ...וגובין אותה אע"פ שאין צורך שעה, וכשגובין אותה נותנין אותה לקופה של צדקה עד שיצטרכו לחלקה כולה או מקצתה.

גם הרב משה בן יוסף טיראני, המבי"ט (קרית ספר, הל' מתנות עניים ט, א), כתב דברים דומים: העמדת גבאי צדקה וסדר חילוקה הכל תיקון חכמים ז"ל, דמן התורה צריך לתת לכל עני די מחסורו בזמן שצריך לו, והם תקנו שיהיה מוכן לשעת הצורך.

מכאן, שבקופת הצדקה צריך להיות מה שנדרש גם לשעת חירום, ולכל צרה שלא תבוא. קשה בודאי להעריך ולדעת מראש כמה כסף או מזון יידרש להכין מראש לשעת מצוקה, ולכמה זמן. בקהילה קטנה הדבר בודאי קשה להערכה, על אחת כמה וכמה בסדרי גודל של מדינה. אך בודאי ניתן לגבש איזה שהיא מתכונת סבירה בהתאם להערכות מקצועיות ועל סמך ניסיונות העבר. בנוסף, בביטחון התזונתי המוצע, אין מדובר על גבית כסף או מצרכי מזון מתושבי המדינה, אלא יעוד כסף במסגרת תקציב המדינה לשם כך. כיון שכך, במובן זה קל יותר לארגן ולהבטיח את קיומו של המזון לשעת צרה.

ד. התחדשות ושדרוג קופת הצדקה הלאומית - הציבורית

במהלך הדורות היו מקומות שכלל לא היתה מסגרת שתוכל לקיים גביה לתמחוי, ומסתבר שאף לא קופת צדקה ציבורית, בשל העניות המרובה, או מסיבות ארגוניות אחרות. כך מעיד הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, יורה דעה, סימן רנו, א):

²⁸ ראה גם: שו"ע יו"ד סי' רנז, ג, ובש"ך ס"ק ה.

בזמן חכמי התלמוד היתה בכל עיר ועיר קופה ותמחוי... ואף גם בזמן הקדמונים היתה קופה בכל הערים, כמו שכתב הרמב"ם... ועתה בעוונותינו אין לנו לא קופה ולא תמחוי, שמפני לחץ הפרנסה וריבוי העניים אינו באפשרי, רק כל יחיד מִישראל נותן צדקה מכיסו. כיום, בקהילות רבות יש קרנות צדקה וקופות גמחי"ם למטרות שונות, וכאמור יש אף עמותות ציבוריות או פרטיות ("מגזר שלישי") המפעילות מנגנוני צדקה ובהם גם בתי תמחוי - אוכל חם בכל יום. נטילת אחריות של המדינה למזונם של מי שאין לו, יכולה להיות בטוחה טובה ויעילה לאותם נזקקים, אם כי היא לא תפטור כל אדם מלתת צדקה, והיא לא תמנע את פעילותן של העמותות האזרחיות. תיאום בין מה שהמדינה לוקחת על עצמה, לבין מה שהעמותות הפרטיות, וקהילות מאורגנות לוקחות על עצמם, יכול להביא ברכה רבה בסיוע יעיל וטוב לנזקקים. הראי"ה קוק (עין איה, ברכות פרק ט אות כד) באר שכוח היחיד בצדקה מוגבל, לעומת עוצמת הרבים, שביכולתם לעזור ולמנוע נזקים וקלקלות אף טרם היווצרותם, והוא הצביע על הערך הגדול בחידוש המסגרות הצדקה הציבוריות:

בזמן שבית המקדש קיים, שהיינו במעמד לאומי חזק בין במצב הגשמי בין במצב הרוחני, היינו יכולין לתקן עניני צדקותינו ג"כ באופן כללי, במוסדות גבוהים רבי הערך, כפי ערך כחות אומה גדולה כוללת, והיה; מזבח מכפר על ישראל, המזבח, כלל עבודת ישראל שכולל הטבת המצב המוסרי בין במה שנוגע בין אדם למקום בין במה שנוגע בין אדם לחבירו, והיינו יכולין מצד האגודה הלאומית לכוון פנים גדולות למעשה הצדקה שלנו. עכשיו שאין בית המקדש קיים, וכוחות הלאומיים נתפזרו לכל רוח בעונינו, "כמו פולחן ובוקע בארץ נפזרו עצמנו לפי שאול", אנו צריכין להחזיק בכל עז במעוז הצדקה הפרטית הפשוטה. שולחנו של אדם מכפר עליו, כשפורס מלחמו לדל באופן ישר ופשוט, ויחש השולחן אל מזבח ילמדנו לדעת באשר השלחן הוא רק ממלא מקום המזבח. אבל כשיש מזבח הלא עלינו לערוג אל האגד הכללי. על כן יהיה להעיר שבכל אופן שיתחדש בזמן מן הזמנים איזה אפשרות לנו לנהל את צדקותינו באופן היותר כללי, ומכל שכן בדרך אגד לאומי, שהמצוה עלינו בזאת גדולה מאד, כי היחיד לא יוכל בשום אופן לעשות את הדברים הגדולים שהרבים יכולים לפעול. ע"כ הגדולה שבמדת הצדקה היא הנתינה לקופה הכללית, קופה של צדקה. וכל שכן בהיקבץ קשר לאומי, שיוכל לתקן ענינים רבים ולמנוע עני ומחסר מרבים טרם תבאנה, שמתקרב הדבר יותר לערך מזבח מערך שלחן, שמצוה עלינו לעזור ולהשתתף.

האחריות הציבורית, ובהקשר לנושא בו אנו עוסקים, אחריות ציבורית ברמה של מדינה, יכולה לשמש פתרון יעיל וטוב למי שרעב ואין לו מה לאכול. המצב האידיאלי והטוב ביותר היה לו כל נזקק היה מקבל את המזון שחסר לו בדרך הנוחה והמתאימה לו ביותר, וכפי שהיה נהוג בקהילות ישראל בעבר - כסף או אוכל, וכדברי התוספתא (פאה [ליברמן] ד, י) שהובאה לעיל: היה משתמש בכלי מילת נותנין לו כלי מילת, מעה נותנין לו מעה, עיסה נותנין לו עיסה, פת נותנין לו פת, להאכילו בתוך פיו מאכילין אותו בתוך פיו, שנאמר: "די מחסורו אשר יחסר לו" (דברים טו, ח).

יש שיעדיף אוכל מוכן ומבושל מדי יום, ויש שיעדיף קצבת כסף או תלושי מזון. יתכן שמבחינה מעשית, מאחר שמדובר על מנגנון גדול ומסובך המנוהל ע"י משרד ממשלתי, ולא ע"י הקהילה המקומית, אזי סביר שיקשה לתת לכל עני ונזקק לפי רצונו והתאמתו. יתכן שתלושי מזון לרכישה

במרכולים, זו הדרך הממצעת בין האפשרויות השונות, אך זהו פתרון טכני, ולא אמירה הלכתית מחייבת. כאמור המצב האידיאלי היה שלכל נזקק תינתן עזרה בהתאם לרצונותיו ולהתאמותיו. התפיסה ההלכתית, לפיה יש לתת לעני לפי רצונו, נוגדת את תפיסתם של חוקרים ופעילים העוסקים בקביעת מדיניות חברתית. חששותיהם של המתנגדים למתן אוכל מוכן ומבושל לנזקקים, בשל ההרגל שיכול להשתרש, ולפיו תפחת אחריות המשפחה בהספקת צרכי המזון, ותיוצר תלות בשרותי הרווחה, ועל כן הם מעדיפים או אף ממליצים על מתן קצבה כספית. לדבריהם כך נוהגות כיום מדינות מתוקנות.²⁹

לטענות אילו יש להשיב, שאותן חששות יכולים להיות גם בחלוקת קצבאות כספיות. גם כאן יכולה להיות תלות והפחתת אחריות. לא רק זאת, במדינת ישראל, קיים מנגנון גדול בו ניתן הקצבה לאנשים נזקקים באמצעות המוסד לביטוח לאומי (קצבת זקנה, קצבת נכות, ועוד), ובכל זאת יש משפחות שיש בהם אנשים רעבים, וחסר להם מזון. הטיעון לפיו במדינות מתוקנות נותנים קצבאות כספיות ולא מזון, הוא לא לענין. גם אם כך אכן מתרחש במדינות רבות בעולם, מי קבע שאילו מדינות מתוקנות או שזו מדיניות תקינה? חכמי ישראל שקבעו בעבר שבמידת הצורך יש להקים תמחוי ובו אוכל מבושל וטרי בכל יום, או שבמסגרת קופת הצדקה נתנו אף אוכל שהחזיק מעמד מספר ימים, גרמו עוול או משהו לא תקין לאנשים שהיו נזקקים לכך, והעדיפו אוכל מבושל ומוכן? האם מי שקיבל מצות לחג פסח, או כיום סל מצרכים גדול, עושה עוול לנזקקים? האם במדינות המתוקנות הללו, הנזקקים והעניים אכן מטופלים ומסודרים כראוי, האם יש מענה לכל צרכיהם כולל אף תשומת לב שנדרשת לפעמים, שמישהו אחר הכין להם אוכל חם? כאמור הרצון הוא לתת לעני "די מחסורו אשר יחסר לו", ולא ע"פ תפיסתם של קובעי המדיניות.

באופן כללי יותר, התשובה לכל החששות הללו הוא שיש לראות את סוגית הבטחון התזונתי במבט רחב וכולל יותר. הסיוע הוא לשם פתרון בעיה חמורה וקשה אך נקודתית - רעב ומחסור במזון, בו בזמן שעם כל משפחה יש להתמודד עם השאלה כיצד מחלצים אותה ממעגל העוני, כדי שלא יזדקקו לתת להם מזון, ולא סיוע אחר, ושהם יעמדו על רגליהם בכוחות עצמם, וכדברי הרא"ה קוק (עין איה - ברכות ב, פאה, עמ' 401):

הצדקה צריכה שתהיה מכוונת לתכלית עזרת הדל בהווה, וביותר – להיות צופייה על הטבת מצבו בעתיד, למען יהיה לו פתח תקוה שיוכל למצוא חיית ידו מיגיע כפו בלא תשועת אדם

כל ההקצבות והתמיכות הללו, בין אם הם נעשות באמצעות כסף או באמצעות מזון, הם לפתור בעיה שמתרחשת ומתחוללת כעת, ואין לתת לאדם שימות ברעב או אף שיסבול מרעב, אך ההתמודדות האמיתית היא ברצון ההדדי של החברה יחד ובשיתוף פעולה עם הנזקק, לעשות את המרב להיחלץ ממצבו. נדרשת הסברה, טיפול אישי ומשפחתי כדי להיחלץ מהמצב, ולהצטרף למעגל העבודה והפרנסה, על מנת שאדם יעמוד ברשות עצמו, ולא יהיה תלוי באחרים ולא יסתמך עליהם "יגיע כפיו כי תאכל, אשריך וטוב לך" (תהילים קכח, ב).³⁰ אמנם, ישנם מצבים קשים בהם אותם נזקקים לא יכולים ולא מסוגלים לצאת לעבוד ולהתפרנס בכוחות עצמם (קשישים, נכות קשה, וכד') ונדרשת עזרה קבועה, אותה יש לתת במידת האפשר לפי רצונותיהם וצרכיהם.

²⁹ ראה לעיל הע' 3.

³⁰ בענין זה ראה מאמרי: "שלא יצטרך לבריות – מתמיכה למעגל העבודה", שבות יהודה וישראל, עמ' 437-451.

טענת המתנגדים לחלוקת מזון, כי היא נובעת מגישה פטרנליסטית, שהיא שלילית בעיניהם, מאחר והיא משדרת שאין הנזקקים מסוגלים לעזור לעצמם, איננה רלוונטית. יש נזקקים שאינם מסוגלים לעזור לעצמם, ומדוע לא לעזור להם במידת המקסימום האפשרית, עד כדי הכנת אוכל מבושל ואף האכלתם במקרה הצורך: "להאכילו בתוך פיו, מאכילין אותו בתוך פיו"? כמו כן ישנם שמסוגלים לקנות ולבשל בעצמם ובכל זאת נוח להם לאכול מבושל שאחרים הכינו. כאמור, מתן מזון הוא פתרון זמני, מתוך מגמה להפעיל תוכנית שיקום רחבה יותר על מנת לחלץ את האדם ומשפחתו ממעגל העוני, ושיוכל לרכוש לעצמו מזון וצרכים אחרים בכוחות עצמו, ומיגיע כפו. אין ספק שהדרך הנכונה והטובה ביותר היא באמצעות מציאת מקום עבודה מתאים, אך עד אשר ימצא מקום זה, יש לפתור את בעיית המזון.

יש לציין עוד, שגם אם מבטיחים מראש את קיומם של מחסני מזון על מנת לתת משם מזון למי שנזקק בעת צרה, וגם אם מעבירים את המזון לידיהם, עדין אין בטחון מוחלט שאכן אותו נזקק אכן יאכל וישתה את מה שניתן לו. קיימת סבירות רבה שהוא אכן יאכל וישתה את מה שניתן לו, אך יהיו מי שיחששו או יחשדו שעם זאת שלפנינו אדם רעב והוא נוטל צדקה או מהתמחוי, בכל זאת הוא משתמש במה שניתן לו לצרכים אחרים שלו, ואולי אף שליליים. יתכן שסדר העדיפויות שלו יהיה למכור או להחליף את מה שניתן לו במוצרי צריכה אחרים לפי רצונו ושיקול דעתו (בגדים יפים ויקרים, מוצרי חשמל לא חיוניים בהכרח), או אף לצרכים שליליים (סיגריות וסמים). יתכן גם שלאותו עני, יש מאגר מספיק של מוצרי מזון, ואזי יהיו שיחששו להתפתחות "שוק שחור" וספסרות במאכלים אותו הוא מקבל. מכאן ש"הבטחון התזונתי" הוא בעצם בטחונה של החברה- המדינה שהיא עשתה מצידה כל מה שהיא יכולה על מנת שיהיה לה את היכולת לספק מוצרי מזון ברמה הבסיסית והקיומית בעת מצוקה. אכן גם האזרחים מודעים לכך שמזונם מובטח בעת צרה, ויש להקים מערך הסברה שיבהיר שזו מטרת המזון המובטח, ואולי גם מנגנון שישמור שהמזון אכן יגיע למי שבאמת נזקק לו, אך כנראה שאי אפשר יהיה לאכוף לחלוטין את השימוש הראוי והמיועד באותם מוצרי מזון. ה"בטחון התזונתי" הוא איננו באמת בטוחה מוחלטת שאכן הנזקק ישתמש במזון כפי שמצופה ממנו.

סיכום

1. אין להכתיב לעני מה הוא ייטול כדי להבטיח את תזונתו: כסף לרכישת מזון, או מזון מוכן ומבושל (למעט ארבע כוסות וקמחא דפסחא - מצות לליל הסדר, מאחר שמטרתם מוגדרת). בקופה ובתמחוי שבקהילות ישראל, ניתן מזון וגם כסף. המטרה היא להעניק לכל נזקק את שהוא צריך לפי רצונותיו והתאמותיו. סביר שישנם המעדיפים אוכל מוכן, ויאכלו כל מה שינתן להם, ויהיו כאלה שיעדיפו לרכוש לעצמם מזון ולבשל ולהכין לפי טעמם. הדרך האידיאלית היא לתת לכל עני לפי רצונו, ויכולתו.
2. כשהמדינה היא זו שמנהלת את התמיכה והעזרה לה זקוקים אנשים רעבים, אזי יש להמליץ על תלושי מזון, כפתרון ממוצע בין האפשרויות להקציב כסף לדבר, או לתת אוכל מוכן. זה יותר נח והרבה פחות מסורבל. זוהי המלצה הנובעת מסיבות טכניות ולא קביעה הלכתית, מאחר שהדרך הראויה היא לאפשר לכל נזקק לבחור את מה שטוב ונח לו.

3. קשה מאד לוודא שאכן הנזקק ינצל את שניתן לו לאותם צרכים, ועל כן במקביל חייבת להיעשות פעולות הסברה מה מטרת המזון (בריאות, מזון בסיסי, אבות מזון), ושלא להשתמש בהם שימוש אחר, שלא לסחור או לספסר בהם.
4. "ביטחון תזונתי" אמור להיות פעולה אחת ממכלול פעולות המסייעות לנזקק לעמוד על רגליו בכוחות עצמו, ושיתרגל שלא להזדקק לעזרת המדינה או החברה.